

СҰЛТАНМАХМҰТ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТҰРМЫСЫНЫҢ ШЫНДЫҒЫ

Поэзия – адам сезімінің айнасы, жан күйінің құбылыс көрсеткіші. Поэзияда адам жанының жақсы көру, жек көру, сүйсіну, қуану тәрізді қасиеттері өлеңмен өріліп, тыңдарманға жетеді. Яғни кең көлемді ой да ақынның жан күйінен туады. Ақын өмірден көрген, тоқығанын ой елегінен өткізіп халыққа жеткізеді. Сондықтан ақын заман көзі, қоғамның әлеуметтік мәселелерін айқындаушы, табиғат сұлулығы мен адамның сүю, сүйсіну сезімдерін жеткізуші деуге болады.

Академик Зәки Ахметов: «Сұлтанмахмұт поэзиясы – қазақ қоғамындағы жаңа дәуір – ұлттық ояну дәуірі туғызған адамгершілік, әділдік, өнер-білімге құштарлық идеяларын айрықша қуатты жігерлілікпен, асқақ үнмен жырлаған, тақырып идеялары, жанрлық бейнелілік, стильдік ерекшеліктерінде жаңалығы, соны сипаттары мол, поэзия, көбінше әлеуметтік публицистикалық лирика» [1.32], – деп Сұлтанмахмұт поэзиясына жоғары баға берсе, филология ғылымдарының докторы, профессор Бейсембей Кенжебаев: «XX ғасыр

басындағы бірқатар көрнекті ақындар ұлы Абайдан үйренді. Абайдың ізі, үлгісімен лириканың барлық жанрында да жазды. Соның бірі – Сұлтанмахмұт Торайғыров. Оның өлеңдерінде саяси лирика да, махаббат лирикасы да, табиғат лирикасы да көңіл-күй лирикасы да бар. Сұлтанмахмұт өлеңдерінде махаббат, табиғат лирикасынан саяси лирика мен көңіл күй лирикасы басым жатады» [2.52], – деп ақын шығармашылығына терең үніледі.

Сұлтанмахмұт XX ғасыр басындағы өзіндік өлең өрнектерімен, сырлы сөздерімен, атқарған істерімен есте қалды. Ол өзінің тұлға ретінде қалыптасып, ақындығын айқындауда көптеген аға буын Абай, Шәкәрім және Мағжан, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов сынды өзімен қатарлас замандастарының шығармалары мен өмірдегі, өнердегі ұстанған бағыт-бағдарларын өлеңдеріне арқау етіп, пір тұтты. Мысалы, «Асыл сөз» өлеңінде:

Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе.
Сөз мәнісін білмесең,

Жат тоқып ал көңілге.

«Таныстыру» поэмасында:

Абайды дейік биік бұлтқа жетті,
Аз ілімі жетуіне жәрдем етті.
Алты алашқа атағы айқындалып,
Сүйікті, тағзым мінді, суретті.

Толстой онан биік күнге жетті,
Күн астындағы елдерге даңқы кетті.
Алса егер Толстойдың тәрбиесін,
Абай да көрсетер еді сондай кепті, –

деп Абайдың оқуға деген қызығушылығын суреттесе:

Басында ол қарағым тұр ғой дайын,
Тез ұзақ өмір берсін бір құдайым.
Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов,
Білемін бұл үш ердің айтпай жайын.

Кешегі қар күнде болмап па еді,
Бірі күн, бірі шолпан, бірі айым.
Солардан басқа кеше кім бар еді,
Қазақ үшін шам қылған жүрек майын, –

деп алаштың үш алыбына баға береді. Абай салған сара жолмен қадам басқан Сұлтанмахмұт әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын шыншылдықпен, сыншы көзімен жеткізе білді.

«Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болған» ақынның лирикалық өлеңдері өскелең ұрпаққа үлгі, кәусар бұлақ іспетті. Ақынның жан дүниесін өлеңдерінің әрбір шумағы мен тармақтарынан сезінуге болады.

Сұлтанмахмұт поэзиясындағы білім, ғылым тақырыбы – ХХ ғасыр басындағы ақын-дардың басты тақырыбына айналған. Ақынның оқу-білімге деген құштарлығынан туындаған шығармалары қазақты қараңғалықтан оятып, ұлттық сана-сезімге, ұлт-азаттық рухының қалыптасуына ықпал етті. Сұлтанмахмұт поэзиясындағы ағартушылық тақырып тек насихаттық, үгіттік аяда қалып қоймай, терең ой, нәзік сезімге құрылуы оның өзіндік артықшылығы мен осы ағымдағы стильдік ерекшелігін көрсетеді.

Сұлтанмахмұт туралы көрнекті ақын ағамыз Әбділда Тәжібаев: «Мәдениеттен артта қалған қазақ еліндегі басты қырсық қараңғылық деп таныған ақынның ағартушылық туын көтерісудегі еңбегі ұшан теңіз. Оқу оқы, өнер тоқы дегенді ол ақылмен де, ашумен де жеткізіп айтты; білім жолындағы бөгесіндердің де бірін аяған жоқ: дін мен ырым-жырымды, надандықты, топастықты өштесе тілдеді. Халықты білім жолына шақыру үшін ақын түгін

аямай сарқып айтты, сарқылып айтты:

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып күн болам.
Қараңғылықтың кегіне,
Күн болмағанда кім болам?! –

деген Сұлтанмахмұт ұрпағымыз үшін де көнермейтін, кемімейтін ақын» [3, 61], – деп айтқан өз құнын жоймас, сұлтанмахмұттану ісінде басшылыққа алатын орынды пікірі десек қателеспейміз.

Соның айғағы – оқу-білімді насихаттауға арналған «Орнымыз медресе оқып жатқан», «Оқу», «Оқып жүрген жастарға», «Талиптарға», «Оқудағы мақсат не?» өлеңдері.

«Орнымыз медресе оқып жатқан» өлеңінде:

Өнер ғой оқу деген таңдай атқан,
Оқу білсең орынды болар мақтан.
Білімге қарсы тұрар қандай күш бар,
Бас иер талай мырза кеуде қаққан, –

деп менменсіген, көкірегі соқыр мырзаларды оқу мен ғылым арқылы өзіне иландыратын алып күшті суреттейді.

Таусылмас ғылым теңіз шалқып жатқан,
Соңынан қалмас оның дәмін татқан.
Өмір бойы оқысаң бір таусылмай,
Қиындығы қинайды жанға батқан, –

деп, ғылым жолының салалы соқпақтарын, оның адам көңілін баурап алар сиқыры көп қыры мен сырын көрсете отырып, оқу-білімге шақырады. «Оқу» деген өлеңінде:

Бар қиынды тек қана ғылым жеңбек,
Оқыса басқа елдердей қатарға еңбек.
Білімге ел боп аңсап құмарланса,
Жетілмек аз-ақ жылда жоғары өрлеп.

Өнерлі ел бар мұқтажын жерден ембек,
Өнермен техникалы жұмсап еңбек.
«А, құдай, өзің берден» түк шықпайды,
Талаптанып, талпынсаң сонда бермек, –

деп, халықты, жастарды жабыла ғылым үйренуге, елді ілгері бастыруға, өзге елдермен тенелдіруге тырысады. Өмірде техниканы жетік меңгеру де өнер-білім арқылы келетіндігіне, талаптанып, талпынған адам ғана мақсат-мұратына жететіндігіне сенімі мол.

ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық жағдайдың алаш қозғалысына ұласуына «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті мол еңбек сіңірді. Ғалым Т.Кәкішев өз еңбегінде: «Айқап» пен «Қазақ» басылымдарының орыс әдебиеті мен мәдениеті жөніндегі көзқарасы ешқандай айрықша қолпаштауды қажет етпейді. ХХ ғасырдағы қазақ зиялыларының басым көпшілігі, әсіресе, жетекшілері батысшыл бағытта

болғаны даусыз», – деп ескерте отырып, батыстық бағытты жақтау себептерін, – Сонымен «Айқап» пен «Қазақ» газеттері әр халықтардың мәдениеті мен әдебиетінің интернационалдық байланысын нығайту жолында өзінің ағартушылық-демократиялық позициясына сай қызмет атқарып, халықтың эстетикалық талап-талғамын тәрбиелеу, жетілдіру үшін қолынан келген істерді жүзеге асырып отырды» [4,158], – деп тұжырымдайды. Сұлтанмахмұт та «Айқап» газетінде хатшы болып қызмет атқарған кезінде «Қазақтың өлең кітаптары жайынан», «Қазақ ішінде оқу, тоқу жолы қалай?», «Досыма хат», т.б. өлеңдері жарық көрді.

Алаш зиялылары аласапыран кезеңде батыстың бағытын ұстанғанмен, оларға көзсіз еліктемеді. Саяси бағыттағы істерін сынай отырып, ғылым мен білім, оқу-ағарту, әдебиеттегі жетістіктерінен үйрене білді, оны насихаттады. Сұлтанмахмұттың да білімге, білуге деген құштарлығы орыс тілін жетік білуге талпындырып, қоғам қайраткерлері К.Маркс, Ф.Энгельс, М.А.Бакунин, В.Г.Плеханов еңбектерін, ақын-жазушылары А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, С.Я.Надсон, И.А.Крылов, Л.Н.Толстой туындыларын зерттеуіне әсер етті. Бұл халық санасын оятудағы алаш азаматтарын мәдениет пен өркениетке ұмтылтудағы тапқан бір әдісі болса керек.

Сұлтанмахмұт өмір сүрген заман – сүрлеуі мен бұраланы көп кезең. Ол өз заманындағы әлеуметтік мәселелерден қалыс қала алмады. Қоғамдық өмірдің ащысы мен тұщысын жыр етті. Ақ патша құлап, қазақ халқының қоғамдық-саяси жағдайына өзгерістер енген тұстағы басқа да бұратана халықтар секілді қазақ халқының еңсесі көтеріле бастаған кезең.

Азаттыққа қол жеткізу мақсатында құрылған көптеген партиялар пайда бола бастаған шақта Алаш партиясының құрылуына С.Торайғырұлы да қуанышты болды. Ақынға қазақ автономиясын құру жөніндегі идея ұнады. Ол елдің санасын оятуға, тәуелсіздік тұғырына көтеруге ұмтылғандардың бірі болды десек қателеспейміз. Ол 1917 жылдың қазанында Семейге келген Әлихан Бөкейхановты қарсы алып, желтоқсанда өткен Алашорда съезіне қатысып:

Көш бастаған еріміз!
Қуанышта еліңіз.
Төбеміз көкке жеткендей,
Көкіректен бүтін кеткендей,
Сізді көріп шеріміз.
Еліңіздің бұл шағын,
Алаш туын бәм бағын,

Көзбен көріп төленді,
Көптен бергі теріңіз,
Алаш туын қолға алған
Қараңғыда жол салған,
Арыстаным келіңіз! –

деп жастар атынан сөз сөйлеп, өлең оқиды, «Сарыарқа» газетінің екі санында «Әлиханның Семейге келуі» деген мақала жариялайды. Сұлтанмахмұттың:

Алаш туы астында,
Біз – алаштың баласы.
Күніміз туып көгерді,
Сарыарқаның даласы.
Құрт аурудай жайлаған,
Құртпаққа бізді ойлаған,
Қанымызға тоймаған,
Қолымызды байлаған,
Ерімізді айдаған,
Елімізді лайлаған,
Жерімізді шимайлаған,
Өшті залым қарасы!
Жасасын, алаш, жасасын! –

деп жазған «Алаш ұраны» өлеңі қазақтың тұңғыш әнұраны болып, азаттық үшін күрес жолында жүрген азаматтардың жүрегіне сенім ұялатты. Сол кездегі тұрақсыздық, тәуелсіздік ұғымының жан-жақты талқыға түсуіне әкелген тұста Сұлтанмахмұттың сенген еркіндік, шындық туралы ойы өзгерді. Көз алдындағы аласапыран оқиғалар, өзгерістер, шындықтан гөрі алдау шырмалаңына түскен заманға сенімі бұлдыр сағымға айналған шақта «Неге жасаймын?» деген сұрақ қояды.

Сусыз, шетсіз шөлдерден,
Тұманды, түпсіз көлдерден.
Адамдық көші өткенше!
Қасқыр мен қой дос болып,
Достықсыз өмір бос болып,
Іштен өсіп адамдық,
Сырттан түлеп жамандық,
Тазарып әбден кеткенше:
Талай шаштар ағарар,
Талай тәнді жер алар,
Талай буын қуарар,
Талай өмір суалар.

Жасамаймын: «Еңбектің,
Жемісін көзбен көрем» деп,
Жасаймын: «Бір қолғабыс
Кейінгіге берем» деп.

Бұл өлеңде ақын ұлтының азаттыққа жетер күннің алыста екендігін, оған күресу үшін әлі де талай заман өтіп, талай адам құрбан боларын айқын айтқан.

Сұлтанмахмұттың «Оқыған басшы», «Айт», «Бір адамға», «Қымыз», «Кедей», «Өң бе, түс пе?», «Осы да әділдік пе?» деген өлеңдері қазақ даласындағы

элеуметтік, саяси жағдайларды шынайы суреттеген.

«Оқыған басшы» өлеңінде:

Қазаққа басшымыз дер шляпалар,
Очки сап, портфель ұстап жүрген жандар.
Істеген он тиындық еңбегі жоқ,
Бос мылжың, даурықпада қанша мән бар? –

деп амал-айласын асырған, қолынан іс келмейтін басшыларды аяусыз сыншы әжуа етеді.

«Айт» деген атақты өлеңінде:

Әр үйдің тілігенге есігі ашық,
Шаттық бар, жамандық ой кеткен қашып,
Сойған қой, берген қымыз құрметіне,
Байлар да кердендейді алшаң басып,

...Жалғыз-ақ дорба астында кедей кәріп,
Аштықтан өңі кеткен әбден арып
Әркімдер тиын-тебен беріп жатыр
Дегенде: «Құтты болсын айт шәріп», –

деп халықтың элеуметтік жайын айт кезін суреттеумен береді. Байдың тоқшылықта алшаң басып жүрген сиқы мен өңі кеткен кедей байғұстың үйді-үйді айтшылап сауын айтып кәріп болған күйін сол кезеңдегі ащы өмір шындығы арқылы сипаттайды.

Сұлтанмахмұт өлеңдерінде байлық пен кедейлік түрлі формада бейнеленеді. Бірде – адам кейпіне еніп онымен тілдессе, бірде – кедейлік байлықпен теңелуге кезекке тұрады.

Сұлтанмахмұттың қай шығармасы болмасын

қазақ тұрмысын, ұлттық психология мен оның эстетикалық сезім дүниесін бейнелейтін көркем туынды. Көзі тірісінде-ақ «ұлтшыл», «алашшыл», «алашордашыл» деп сынға ұшыраған ақын шығармалары бүгінгі тәуелсіз ел жағдайында кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге болары хақ.

ӘДЕБИЕТ

1. Сейдеханов К. – Кіт: С.Торайғыров. С.Көбеев. Алматы: Рауан, 1992.
2. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. Алматы: Білім, 1993.
3. Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. Алматы: Санат, 1994.
4. Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы қазақтың демократ ақын-жазушылары. Алматы, 1958.
5. Ерғөбеков Қ. XX ғасыр басындағы әдебиет. Алматы: Білім, 1994.
6. Дүйсенбаев Ы. Эпос және ақындар мұрасы. ҚазССР-нің ғылым баспасы. Алматы, 1987.